
*Антощак М.М.
(м. Бердянськ)*

М.О. КОРФ І УЧИТЕЛЬСЬКІ З'ЇЗДИ у 60 – 80-і роки ХІХ століття

У 60 – 80-і роки ХІХ століття проблема забезпечення педагогічними кадрами народних шкіл залишалася до кінця невирішеною. Майже в кожному повіті Катеринославської губернії через це щорічно не працювало по декілька шкіл. А ті, що працювали, часто не задовольняли потреб народної освіти. На 1875 рік із 255 учителів губернії 96 не мали ніяких прав на звання вчителя, 109 отримали освіту в середніх учбових закладах, а інші закінчили або учительські семінарії, або духовні училища [1. - С. 24].

Опікуючись справою відкриття народних шкіл, видатний громадський діяч, науковець, педагог та методист барон Микола Олександрович Корф повинен був вирішувати і проблему забезпеченості їх учителями. Професійно підготовлених кадрів для такого типу навчальних закладів не вистачало в межах усієї імперії. Не винятком були і губернії України. Деякі повітові земства Катеринославської губернії асигнували певні суми коштів на народну освіту, але вони залишалися невикористаними, тому що в школах не було вчителів [1. - С. 9]. Так в Олександрівському повіті на 1867 рік в 27 селах, у яких сільські громади асигнували 5.047 крб. на рік на користь шкіл, а інші не мали можливості починати навчальний процес через некомплектованість фахівцями [2.- С. 70-71]. Хоча Олександрівське земство питанню забезпеченості земських шкіл педагогічними кадрами надавало значної уваги, за 14 років міністерство народної освіти не задовольнило вимоги земства за його рахунок відкрити педагогічні курси для підготовки вчителів. Кадрове питання залишалося невирішеним.

Не вистачало фахівців і в школах Бердянська. На 1866 рік їх не мала жодна школа повіту. Спеціальних навчальних закладів, які повинні були готувати учительські кадри, не було. 16 вересня 1866 року Бердянське повітове земство постановило за рахунок земства навчати в Бердянському повітовому училищі сільських хлопчиків по одному від кожної волості. Після закінчення навчання вони мали працювати вчителями в сільських початкових школах. У цьому ж році до училища було відправлено 11 хлопчиків, а потім їх кількість збільшили до 50. 9 березня 1867 року на засіданні земських зборів приймається рішення навчати дівчат у жіночому міському училищі.

Із звіту повітової училищної ради Маріупольським повітовим земським зборам за 1875 рік відомо, що на весь повіт було тільки два вчителі, які мали право викладати, отримане від відомства міністерства народної освіти, декілька вчителів було допущено до викладацької діяльності ще

Олександрівською училищною радою (коли Маріупольський повіт входив до складу Олександрівського – Авт.), решта викладачів не мала права працювати в школі. Як наслідок, вісім шкіл не працювали зовсім, бо не мали вчителів. У Верхньодніпровському повіті більша частина вчителів повіту мала недостатній рівень підготовки та була незнайомою з методикою викладання [1. - С. 17].

Звичайно, такі умови гальмували не тільки процес відкриття нових шкіл, збільшення кількості учнів, а й розвиток народної освіти в Росії й Україні взагалі.

Головною умовою для організації професійної школи, найкращим гарантом успішного розвитку шкільної справи М. Корф вважав різносторонню підготовку вчителів. “Тому необхідно, – наголошував педагог-учений, – використати будь-які засоби для підвищення рівня їх педагогічної майстерності.” Рационально й по-діловому проведені учительські з’їзди Микола Олександрович вважав найбільш дієвим заходом [5. -С.-45-46].

На жаль, саме ця сторінка громадсько-просвітницької діяльності М.О. Корфа не до кінця вивчена сучасною історіографією. Є лише окремі згадки в контекстах досліджень І. Пухи, В. Морозюка, О. Ємця, Д. Латишиної, О. Сухомлинської, Б. Гордєєва.

Віддаючи перевагу учительським з’їздам, як формі підготовки вчителів, М. Корф вважав їх дійсним засобом підняття морального рівня та вдосконалення народної школи.

Саме така форма обміну досвідом, підготовки вчителів, їх освіти була конче потрібною на той час. Адже сільські вчителі, працюючи далеко один від одного, були обмежені в спілкуванні, часто ізольованими від міст, а разом із тим від бібліотек, культурних центрів. Досить часто вони не мали фінансової можливості передплатити газети, журнали, нові посібники чи підручники, а отже, задовольнити свої інтелектуальні та духовні потреби. З’їзди, організовані М. Корфом у 60-80-і рр. ХІХ століття, мали саме освітянську мету, відігравали роль курсів підвищення кваліфікації вчителів. Ураховуючи, що тільки частина вчителів мала професійну підготовку, навички та вміння викладати, слід зазначити неординарність таких форумів. До речі, для Росії це була нова форма підготовки фахівців.

У 1867-1869 роках Микола Олександрович Корф започатковує учительські з’їзди у своєму маєтку, селі Нескучному Олександрівського повіту Катеринославської губернії [7. - С.-281]. М. Корф організовував їх не тільки для вчителів місцевої школи, а і для педагогів навколишніх сіл [6. - С. 9; 8. - С. 9-10; 9. - С. 545-546; 10. - С. 52-53].

Узявши на себе обов’язки керівника учительських з’їздів, М. Корф усвідомлював усю складність і відповідальність цієї справи. За його думкою, керівник з’їзду повинен, насамперед, ознайомитися з рівнем підготовки своїх слухачів. Маючи делегатами в основному вчителів з елементарним рівнем підготовки, педагог використовував наступні форми співпраці: пробні уроки самих учителів з наступним їх аналізом, відкриті уроки, які проводив сам керівник, лекції з теорії педагогіки, огляди літератури, обговорення всіляких питань шкільної практики, запропонованих учителями [6. - С. 11]. Запропонований педагогом режим роботи з’їздів був виправданий часом і практичною потребою народної школи другої половини ХІХ століття.

На першому з'їзді, який працював улітку 1867 року в с. Нескучному, були присутніми лише 12 учителів [11. - С.-433]. Після проведення літом 1868 року другого з'їзду М. Корф узагальнив свій досвід, описав його. Третій з'їзд працював 28 грудня 1869 року. Із 39 учасників з'їзду було 25 сільських учителів, 2 попечителі шкіл і 4 сторонні особи [12. - СС. XXIV, 155-156].

Програма третього з'їзду була розроблена бароном і розіслана учасникам за два місяці до початку роботи форуму [12.- С. 155]. Питання, що виносив Микола Олександрович на обговорення учасниками з'їзду, були суто практичними, враховували саме ті проблеми, що поставали перед учителями в їх повсякденній роботі.

Серед багатьох проблем, які були винесені на обговорення учасниками з'їзду, найбільший інтерес викликали питання навчання учнів молодшого класу старшокласниками. Після вивчення та аналізу пропонованого методу, педагоги відзначили його як корисний і такий, який повинен відбуватися під постійним контролем учителя.

Педагоги таж звернули увагу на проблеми оволодіння учнями слов'янським читанням, нумерації на слух, результативності впливу учнівських нагород на учнів та їх батьків. Обговорювалися на з'їзді і способи приготування дешевого чорнила, нот для співів, вирішувалися питання заміни підручників та розглядалися роботи учнів.

Завершуючи роботу з'їзду, М. Корф підсумував: “Дай Бог, щоб із кожним роком міцнішав зв'язок між нашими сільськими вчителями і щоб учительські з'їзди ніколи не покидали практичних засад на користь фразерства, щоб сприяли розробці якнайкращих способів навчання і виховання, згуртували наших учителів у морально сильну корпорацію, яка довела б, що дихає чистими устремліннями і дорожить честю корпорації” [12. - С. 166-167]. Микола Олександрович саме власний приклад вважав кращим методом навчання вчителів. На з'їздах-курсах він сам проводив відкриті уроки, заняття з учителями, сприяв покращанню загальної освіти викладачів, підвищував методичний рівень. Врем'євська школа, що знаходилася поблизу маєтку барона М. Корфа, служила лабораторією для практичного вдосконалення вчителів. Тут вони знайомилися з методами навчання, давали пробні уроки, які потім аналізувалися [6.- С. 9].

Після проведення третього з'їзду Микола Олександрович констатував: “Уже настав час дати учительським з'їздам більшого розвитку”. У своєму звіті за 1869–1870 навчальний рік він радить збирати з'їзди в Гуляйполі, тому що місцеве училище знаходилося в центрі повіту. З'їзди в Нескучному вже не могли задовольнити потреб тих, хто бажав співпрацювати. Основною перешкодою були обмеженість у часі і непристосованість приміщень [12.- С. XXV].

У вересні 1870 року у Гуляйполі під керівництвом М. Корфа розпочав роботу черговий з'їзд, на який з'їхалося 48 учителів. Серед учасників з'їзду були опікуни місцевих шкіл та члени повітової училищної ради. Педагоги обмінювалися досвідом, давали зразкові уроки та аналізували їх.

З 1872 по 1880 рік М. Корф разом із сім'єю жив у Швейцарії. Але й на відстані від батьківщини Микола Олександрович зміг зробити вагомий внесок у розвиток справи освіти народу. У грудні 1873 року педагог отримав повідомлення від Маріупольських повітових зборів

про його обрання членом Маріупольської училищної ради та запрошення до співробітництва. Уже в січні 1874 року М. Корф підготував програму майбутнього учительського з'їзду і у цьому ж місяці надіслав програму перевірки шкіл Маріупольського повіту з чітко вказаними датами, адресами шкіл, котрі він збирався відвідати до початку роботи з'їзду. Ці дані М. Корф потім використав на засіданнях учительської ради [16.- С. 39 - 40].

30 березня 1874 року М. Корф прибув до Маріупольського повіту. Час до початку роботи з'їзду барон використав для перевірки шкіл повіту. 9 квітня відкрилося перше засідання Маріупольського учительського з'їзду. У роботі з'їзду взяло участь більше 40 учителів. Але, як зазначав М. Корф, бажаних було значно більше [16.- С. 40]. З'їзд працював до 22 квітня, по п'ять годин на добу. Учасниками з'їзду було проведено та проаналізовано 24 відкритих уроки, прочитано декілька лекцій з основ викладання та виховання. В цілому для проведення форуму педагогів було витрачено 763 крб. 32 коп. [17.- С. 59].

Одночасно з участю в роботі з'їзду барон співпрацював з училищною радою та відвідав 10 її засідань [7.- С. 281; 17.- С.- 57]. М. Корф позитивно оцінив роботу Маріупольського з'їзду, виразив глибоку подяку училищній раді та земській управі за співробітництво та допомогу [16.- С. 43].

У зв'язку з перебування барона М. Корфа в Росії, Бердянська земська управа запросила педагога для перевірки своїх шкіл. Дотримуючись поради Миколи Олександровича, земські збори прийняли рішення провести учительський з'їзд. Для цього заходу було виділено 3 тис. крб. Земська управа звернулася з проханням до М. Корфа про керівництво з'їздом, але він відмовився. Тоді були запрошені відомі педагоги М. Бунаков та барон М. Косинський [18.- С. 753]. На жаль, міністерство народної освіти не дало дозвіл на його проведення. А з 1874 року учительські з'їзди були взагалі заборонені [19.- С. 7].

У 1880 році М. Корф із сім'єю повертається в Росію. 30 травня наступного року, на прохання Миколи Олександровича, міністр народної освіти дозволив провести з'їзд учителів земських народних шкіл Херсонської губернії [20.- С. 2].

Про необхідність проведення з'їзду, бажання народних учителів співпрацювати на таких форумах говорить той факт, що замість 75 учителів, що були запрошені херсонським земством як делегати з'їзду, їх прибуло близько 240 чоловік. Були вчителі, що приїхали на власні кошти із Таврійської, Бессарабської, Харківської, Чернігівської, Подільської, Полтавської губерній [18.- С. 473]. Вік учителів, що прибули на з'їзд становив від 17 до 37 років, а їх педагогічний стаж нараховував від 1 до 17 років. З'їзд працював 13 днів. Місцем його роботи було обрано зал дворянських зборів, а для вечірніх засідань зал мирового з'їзду. Оскільки бажаних взяти участь у роботі з'їзду виявилось значно більше, ніж могло поміститися в приміщенні, було введено пропускну систему по білетах.

На засіданнях з'їзду крім учителів брали участь директори народних училищ, викладачі та керівники місцевих навчальних закладів, члени губернської земської управи, приватні особи, серед яких також були приїжджі з інших губерній. Відвідав з'їзд і вікарій Херсонської єпархії, який у своєму зверненні до делегатів позитивно оцінив їх роботу та керівну роль М. Корфа.

Серед питань, винесених на порядок денний, були, насамперед, різноманітні проблеми навчання в школі, подальша освіта учнів, їх виховання, побут учителів [21. - С. 55]. З теорії педагогіки Микола Олександрович прочитав 12 лекцій. Методика викладання опрацьовувалась на 23 заняттях, навчання прийомів читання здійснювалося протягом 7 уроків, елементи навчання письма розглядалися на 6 уроках, математики (рахування) – на 5 уроках.

У перший день роботи з'їзду, 7 липня 1881 року, урок звукового навчання грамоти 6 – 7 річних хлопчиків проводив М. Корф. Після його завершення відбулися дебати між трьома опонентами, що були назначені з'їздом. У цей же день М. Корф прочитав лекцію, де пояснював антропологічні основи вказаних методів навчання, та деякі психофізичні явища [21.- С. 55 -56].

Протягом інших днів роботи з'їзду проводилися відкриті уроки з письма та звукового диктанту для починаючих школярів, з пояснювального читання за “Рідним словом”, з наглядного навчання для інородців і церковно-слов'янського читання, розв'язування арифметичних задач. Після кожного уроку відбувалися дебати і виголошувалося заключне слово М. Корфа. Часопис “Одеський вісник” зазначав, що барон мав прекрасну можливість бачити навіть незначні прорахунки й досягнення кожного вчителя. Робив це з метою дати кожному з них практичну пораду.

Делегати також побували в трикласному початковому училищі, де Микола Олександрович екзаменував учнів з усіх навчальних предметів.

На заключному засіданні делегати звернулися до питання викладання в школах іноземних поселенців, було прийнято рішення звернутися з проханням дозволити викладати в разі необхідності на місцевому діалекті [21.- С. 55].

У процесі роботи з'їзду було внесено корективи, тому що учасників прибуло значно більше, ніж очікував М. Корф. Він прийняв рішення, щоб учителі, які не були задіяні у відвідуванні шкіл, брали участь в обговоренні підручників - задачник Євтушевського, “Родное слово” Ушинського, “В школе и дома” Бунакова, задачник Лубенця, спосіб читання карт та географічний атлас Шипова, письмо за малюнками Черкесова.

Учасниками з'їзду був розроблений проект Статуту учительської каси Херсонської губернії, котра організовувалася з метою забезпечення учителів довічною пенсією, а також видачею одноразової допомоги в разі нещасного випадку [20.- С. 55].

З'їзд учителів у Херсоні мав свої особливості. З дозволу міністра народної освіти було організовано не тільки денні засідання, а і вечірні збори з метою відпочинку. Ці засідання починались о пів на сьому вечора і закінчувалися не пізніше дев'ятої години співом гімну. На літературно-музичні та танцювальні вечори, які сприяли естетичній освіті вчителів, запрошувалася місцева інтелігенція [20.- С. 3 - 4].

Після закінчення роботи з'їзду його учасники піднесли Миколі Олександровичу вітальну адресу, у якій були слова: “Ви своїм прикладом вселили в нас любов до праці, – ту любов, яка, як іскра Божого вогню прозирає в усіх ваших словах, у всіх діяннях. Ви дали нам можливість

відчути всі труднощі нашої справи, і Ви ж примусили наші серця битися скоріше від розуміння того, що ми мали щастя побачити справді трудівника народної школи, друга вчителів і друга дітей. Ви підняли нашу гідність. Ви показали нам народного вчителя як людину” [21.- С. 4].

Позитивний відгук про роботу з’їзду помістили часописи “Народна школа” і “Одеський вісник”. Зокрема останній підкреслював, що лекції барона Корфа привертають увагу насамперед тим, що подають велику кількість фактів і спостережень, узятих із самого життя, перевірених і вивчених, тобто своєю практичністю.

Після декількох років заборони один з’їзду, звичайно, не міг вирішити всіх питань, пов’язаних із народною освітою. Серед постанов з’їзду було й прохання про скликання короткочасних учительських з’їздів, які б вирішували повсякденні проблеми школи [22. – С. 80].

У червні 1883 року М. Корф керував учительським з’їздом у Бердянську, причому, з не меншим успіхом, ніж у Херсоні. З’їзд працював з 10 по 16 червня в будинку Бердянської чоловічої гімназії, педагогічний колектив якої взяв активну участь в організації роботи з’їзду.

На з’їзд було запрошено вчителів не тільки земських шкіл, а й інших навчальних закладів міста і повіту. Серед присутніх були 6 законоучителів, 165 учителів земських початкових шкіл, 15 учителів шкіл міністерства народної освіти, що знаходились у Бердянську та повіті і 7 народних учителів інших повітів. Брав участь у роботі з’їзду інспектор народних училищ Бердянського району, директор та учителі Бердянської гімназії, директор Преславської учительської семінарії, весь склад училищної ради і земської управи, а також бажаючі [3. – С. 23]. Організатори з’їзду позитивно оцінювали присутність на форумі гімназичної корпорації, розглядаючи єдність між середніми навчальними закладами і народними школами як фактор консолідації суспільства.

Усього відбулося 10 засідань, які проходили жваво та привернули значну увагу до проблем школи не тільки вчителів, а й осіб, що не мали прямого відношення до справи народної освіти [18. – СС. 611, 672].

Відкриваючи з’їзд М. Корф наголосив на великій відповідальності вчителів народних шкіл перед їхніми учнями – народом: «.... Був час, коли нам повторювали, що народ не хоче школи, народ звинувачували в тому, що він не бажав того, чого не знає.... З’ясувалося, що коли показали народу, що таке школа, то він її сприйняв. Тож ми несемо велику відповідальність за шкільну справу» [7. – С. 281].

Засідання проходили з 9 до 12 ранку, а потім з 3 до 6 годин вечора. На обговорення делегатів з’їзду була винесена програма викладання в початкових народних училищах. Педагоги висловилися за необхідність такої програми, причому для болгарських та німецьких поселенців вона передбачала специфіку навчання місцевого населення. Для написання програми було обрано комісію із учителів російських, болгарських та німецьких шкіл. Також передбачався перехід до одного типу шкіл з 4-х річним строком навчання, а кількість учнів на одного вчителя повинна становити не більше 50 чоловік. Після обговорення програму було затверджено [19.–С.672].

На чотирьох засіданнях розглядалися питання організації вечірніх повторювальних шкіл для учнів, які навчалися раніше, і програми викладання в таких школах. М. Корф запропонував з’їздові складену ним

програму для повторювальних шкіл, яка містила 4-и основні предмети: читання, арифметику, історію та географію. З'їзд визнав за необхідне відкриття повторювальних шкіл, враховуючи в програмах місцеві умови [23.-С.- 51-52].

Окрім вищезазначених питань, делегати з'їзду приділили увагу головним проблемам навчального процесу в народних школах - організація бібліотек при початкових народних училищах, початок навчального процесу в народних школах, проведення перевірочних та екзаменаційних іспитів учнів, покращання активності відвідування учнями шкіл, забезпечення книгами тим, хто закінчив курс навчання та інші.

Після закінчення роботи з'їзду було надруковано звіт, до якого увійшли програми, проекти рішень з'їзду з окремих питань порядку денного, виступи учасників, промова М. Корфа при закритті з'їзду. У ній педагог зазначив, що все життя народного вчителя присвячене праці, відпочинок для нього – тільки в її різноманітності. Але ця праця вільна, присвячена улюбленій справі і тому складає щастя людини. Щоб праця приносила задоволення, необхідно, щоб вона мала успіх, а для цього потрібні сили. Уся сила вчителя – у слові, у моральній чистоті, могутності думки, яка втілюється в слові. М.О. Корф закликав не втрачати віри в силу, могутність слова [23. – С. 52].

У жовтні 1883 року Олександрівською повітовою училищною радою було прийнято рішення про проведення у наступному році при підтримці Маріупольського земства з'їзду вчителів у м. Маріуполі. Керівництво з'їздом передбачалося надати М. Корфу [24.-С.-16]. Але передчасна смерть педагога не дозволила це здійснити.

Таким чином, використовуючи різноманітні форми роботи, Микола Олександрович Корф давав вчителям змогу вдосконалити свої професійні навички, збагачуючись досвідом колег, розширити власні знання, збагатити арсенал власних методик. Ініціатива проведення з'їздів була підхоплена іншими земствами. У Новгороді, Тулі, Череповці, В'ятці, Подільську, Одесі та інших містах імперії пройшли перші з'їзди, а у наступні роки їх кількість збільшилося. У 1882 році з'їзди відбулися в 65 містах Росії [11. - С. 433]. Звичайно, усі вони відіграли позитивну роль у покращанні стану шкільної справи. Підкреслюючи значення з'їздів, видатний російський педагог М. Бунаков справедливо зауважив, що ніяка вчительська семінарія, що керується чиновниками, не може дати вчителям шкіл того, що вони отримували на з'їздах. Саме з'їзди пробуджували енергію, надихали учителів на творчу роботу, а без цього неможливе було виконання навчально-виховного процесу [14. - С. 36].

У наш час, коли трансформується саме поняття освіти, для досягнення своєї мети кожен учитель використовує різні підходи, методики, моделі навчання, засоби навчальної діяльності. Використовуючи традиційні методи й форми навчання, які витримали перевірку часом, працюючі вчителі шукають і знаходять нові, часом більш результативні та ефективніші. Така ситуація вимагає відновлення регіональних учительських з'їздів. Адже саме така форма співпраці сучасних учителів дасть їм змогу не тільки підвищити свою кваліфікаційну підготовку, а і поділитися власними наробками.

Джерела та література:

1. **Борец И.** Очерк деятельности земских учреждений Екатеринославской губернии по народному образованию // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905;
2. **Корф Н.** Как наше земство зарождалось и подрастало // Русская мысль. -1881 . - № 4;
3. Очерк о деятельности Бердянского Уездного Земства Таврической губернии по народному образованию с 1866 по 1896 г. Составлен Бердянскою Земскою Управою. – Бердянск, 1987;
4. Державний архів Запорізької області. - Ф. 56. - Оп.1. - Спр. 48;
5. Доклад почетного члена Московского Университета Барона Николая Александровича Корфа. Бердянскому Уездному Земскому собранию // Народная школа. – 1875. - № 2;
6. **Пискун Г.** Педагогическая деятельность барона Н.А.Корфа. - Н.- Новгород, 1914;
7. **Веселовский Б.Б.** История земства за сорок лет. – Спб, 1911. – Т.4;
8. **Соловьев-Несмелов Н.А.** Барон Николай Александрович Корф [Биографический очерк]. – Спб., 1879;
9. Из пережитого. Записки барона Н.А. Корфа // Русская старина. – 1884. - № 41;
10. **Семенов Д.** В гостях у барона Корфа. Его педагогические взгляды и общественная деятельность [По личным воспоминаниям] // Русская школа. - 1896 - № 9;
11. **Латышина Д.И.** История педагогики. [История образования и педагогической мысли], - М., 2003;
12. Отчет члена Александровского Уездного Училищного Совета, барона Н.А. Корфа за 1869 – 1870 учебный год. – Екатеринослав, 1870;
13. **Корф Н.А.** Сельский учительский съезд // Учитель. – 1870 – Т. IX. - № 18;
14. **Бендриков К.Е.** Н.А. Корф – выдающийся организатор русской народной школы // Начальная школа. - 1945 - № 12;
15. Доклад члена Мариупольского училищного совета барона Николая Александровича Корфа Мариупольскому уездному земскому собранию// Народная школа. – 1875. - № 1;
16. Деятельность Мариупольского земства по народному образованию. [Сборник докладов и постановлений земства Мариупольского уезда, Екатеринославской губ., по вопросу о народном образовании, с 1884 по 1877 год] // Народная школа. – 1879.- № 6 – 7;
17. Сборник постановлений Бердянского Уездного Земского собрания с 1866 г. по 1908 г. - Том 2. – М., 1910;
18. Отчет члена Мариупольского Уездного Училищного Совета, барона Николая Александровича Корфа, за 1882 – 1883 учебный год. – Мариуполь, 1883;
19. Съезд в г. Херсоне учителей и учительниц начальных народных школ Херсонской губернии, под руководством почетного члена Московского университета барона Н.А. Корфа 7 - 21 июля 1881 г. – Херсон, 1881;
20. Разные известия. Съезд народных учителей в Херсоне // Народная школа. – 1881. - № 9;
21. **Песковский М.Л. Барон Н.А.** Корф и его жизнь и общественная деятельность. – Спб., 1893;
22. Библиография. Отчет о занятиях учительского съезда в Бердянске. Бердянск, 1884. 269 С. // Народная школа. - 1885. - № 8;
23. Державний архів Запорізької області. - Ф. 56. - Оп. 1. - Спр. 31.

